

Paweł w Psalmach? Rz 3, 10–18 a Ps 14

ks. Wojciech Węgrzyniak¹

 <https://orcid.org/0000-0001-5696-304X> wojciech.wegrzyniak@upjp2.edu.pl
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie <https://ror.org/0583g9182>

Święty Paweł niejednokrotnie odwoływał się w swoich listach do Pisma, co raczej wydaje się naturalne. Podobnie jak jego odwoływanie się do Psalmów². Zaskakująca może być jednak zależność odwrotna, czyli obecność św. Pawła w Pismach. Celem niniejszego artykułu będzie zbadanie związku między Ps 14, 1–3 i Rz 3, 10–18 oraz ustalenie ewentualnego wpływu Pawłowego na przekaz Ps 14. Najpierw zostanie zbadana sytuacja tekstualna Ps 14, 1–3 i Rz 3, 10–18, po której nastąpi analiza zbieżnych fragmentów. W ostatniej części zajmiemy się hipotezami „dodatku” Pawłowego w Ps 14 oraz hipotezami związanymi z cytatem w Liście do Rzymian.

¹ **Ks. dr hab. Wojciech Węgrzyniak** – pracownik Instytutu Nauk Biblijnych Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie.

² W samym Liście do Rzymian znajduje się 15 cytatów z Księgi Psalmów, por. M. Pulkinnen, “There is no one righteous”. *Paul’s Use of Psalms in Romans 3*, [w:] *Functions of Psalms and Prayers in the Late Second Temple Period*, eds. M. S. Pajunen, J. Penner, Berlin–Boston 2017, s. 386.

1. Sytuacja tekstualna Ps 14, 1–3 i Rz 3, 10–18

1.1. Ps 14, 1–3

Jeśli chodzi o Ps 14, 1–3, Kodeks Leningradzki wraz z większością manuskryptów hebrajskich ma następujący tekst:

לְמַנְצַח לְדָוִד אָמַר נְבִל בְּלָבוֹ אֵין אֱלֹהִים הַשְׁחִיתוּ הַתְּעִיבוּ עַל־יָדָהּ אֵין עֲשֵׂה־טוֹב:¹
 יְהִי מִשְׁמִים הַשְׁקִיף עַל־בְּנֵי־אָדָם לְרֹאוֹת הַיֵּשׁ מִשְׁכָּל דָּרֶשׁ אֶת־אֱלֹהִים:²
 הַכֹּל סָר יַחְדָּו נִאֲלָחוּ אֵין עֲשֵׂה־טוֹב אֵין גַּם־אֶחָד:³

¹ Kierownikowi chóru. Dawidowy. Mówi głupi w swoim sercu: „Nie ma Boga”. Oni są zepsuci, ohydne rzeczy popełniają, nikt nie czyni dobrze.

² Pan spogląda z nieba na synów ludzkich, badając, czy jest wśród nich rozumny, który szukałby Boga.

³ Wszyscy zblądzieli, stali się nikczemni, nie ma takiego, co dobrze czyni, nie ma ani jednego.

Spośród kilkunastu mniej lub bardziej istotnych wariantów obecnych w Ps 14, 1–3³ na uwagę zwracają dwa manuskrypty hebrajskie (K 659 z XIV wieku i K 694 z XVI wieku), które dodają do powyższego tekstu dłuższy fragment:

לְשׁוֹנָם חִמָּת עֲכָשׁוּב תַּחַת פִּתּוּחַ גְּרוֹנָם לְשׁוֹנָם יַחֲלִיקוּן קִבֵּר
 אֲשֶׁר פִּיהֶם לְשׁוֹף דָּם רִגְלֵיהֶם קָלוּ מֵלֵא וּמֵרֵמָה אֵלֶּה
 אֵין וּדְרָךְ שְׁלוֹם לֹא יִדְעוּ בְּדַרְכֵיהֶם רַע וּפָגַע רַע מִזֶּל פֶּחַד אֱלֹהִים לְגַד עֵינֵיהֶם⁴

Grobem otwartym jest ich gardło, językiem swoim knują zdradę, jad zmijowy pod ich wargami,

³ Por. W. Węgrzyniak, *Lo stolto ateo. Studio dei Salmi 14 e 53*, Lublin 2014, s. 22–23 (Studia Biblica Lublinensia, 10).

⁴ Biblia Hebraica Stuttgartensia proponuje następującą wokalizację tego wariantu:
 קִבֵּר־פִּתּוּחַ גְּרוֹנָם לְשׁוֹנָם יַחֲלִיקוּן־חִמָּת עֲכָשׁוּב תַּחַת לְשׁוֹנָם
 וּמֵרֵמָה מֵלֵא אֵלֶּה אֲשֶׁר פִּיהֶם־קָלוּ לְשׁוֹף־דָּם רִגְלֵיהֶם
 מִזֶּל וּפָגַע רַע בְּדַרְכֵיהֶם רַע וּדְרָךְ אֵין־פֶּחַד אֱלֹהִים לְגַד עֵינֵיהֶם שְׁלוֹם לֹא יִדְעוּ

ich usta pełne są przekleństwa i goryczy; ich nogi szybkie do rozlewu krwi,
zagłada i nędza są na ich drogach, droga pokoju jest im nie znana,
bojaźni Bożej nie ma przed ich oczami.

Dodatek ten obecny jest w tłumaczeniu Septuaginty w manuskryptach B (na marginesie), R, S, U, 1219, 1221, 2019 oraz w 27 manuskryptach ze zbioru Holmes-Parsons⁵. Umieścił go również w wydaniu krytycznym Alfred Rahlfs:

τάφος ἀνεωγμένος ὁ λάρυγξ αὐτῶν ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν ἰδὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν ὧν τὸ στόμα ἀράς καὶ πικρίας γέμει ὀξεῖς οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέαι αἷμα σύντριμμα καὶ τάλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν οὐκ ἔστιν φόβος θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν⁶

Natomiast nie ma tego wariantu w greckim kodeksie A, 2110 i w 94 manuskryptach ze zbioru Holmes-Parsons, głównie w recenzji lucjańskiej⁷.

Dodatek znajduje się w prawie wszystkich przekładach łacińskich⁸. Wyjątek stanowi *Iuxta Hebraeos* Hieronima⁹ oraz *Psalterium Gallicanum*,

⁵ Por. R. Holmes, J. Parsons, *Vetus Testamentum graecum cum variis lectionibus. Psalmoi*, London 1823.

⁶ A. Rahlfs, *Psalmi cum Odis*, Göttingen 1931, s. 96 (Septuaginta. Societatis Scientiarum Gottingensis, 10).

⁷ Por. A. Rahlfs, *Psalmi cum Odis*, dz. cyt., s. 30; *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare zum griechischen Alten Testament. II. Psalmen bis Daniel*, Hrsg. M. Karrer, W. Kraus, Stuttgart 2011, s. 1528.

⁸ Hieronim wypowiedział się na ten temat tak: „Omnes Graeciae tractatores, qui nobis eruditionis suae in psalmos commentarios reliquerunt, hos versiculos veru annotant atque praetereunt, liquido confitentes in Hebraico non haberi, nec esse in septuaginta interpretibus, sed in editione Vulgata, quae Graece koinh, dicitur, et in toto orbe diversa est”, por. Hieronymus, *Commentariorum in Esaiaam libri XII–XVII; in Esaia parvula adbreuiatio*, ed. G. Morin, Turnholt 1963, s. 642–643 (Corpus Christianorum. Series Latina, 73A). Jednak najstarszy kodeks łaciński *Amiatinus* (VIII wiek) nie ma tego wariantu.

⁹ Według wydania H. De Sainte-Marie, *Sancti Hieronymi psalterium iuxta Hebraeos. Édition critique*, Roma 1954 (Collectanea Biblica Latina, 11).

który oznaczył go obelusem¹⁰. W wydaniu krytycznym Weber oznaczył go i przytoczył następująco¹¹:

- ÷ sepulchrum patens est guttur eorum
- ÷ linguis suis dolose agebant
- ÷ venenum aspidum sub labiis eorum
- ÷ quorum os maledictione et amaritudine plenum est
- ÷ veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem
- ÷ contritio et infelicitas in viis eorum
- ÷ et viam pacis non cognoverunt
- ÷ non est timor Dei ante oculos eorum

Tekst ten znajduje się także w wersjach: arabskiej, saidzkiej, boha-irydzkiej, etiopskiej¹². Natomiast brakuje go w Targumie i w przekładach syryjskich, z wyjątkiem Syro-heksaply¹³.

W przekładach współczesnych rezygnuje się z dłuższej wersji, uznając dodatek za nieoryginalny. Nie ma go nawet w najnowszym wydaniu Wulgaty¹⁴.

¹⁰ Według wydania *Biblia Sacra iuxta latinam Vulgatam versionem ad codicum fidem. 10. Liber Psalmorum ex recensione Sancti Hieronymi cum praefationibus et epistula ad Sunniam et Fretelam*, cura et studio Monachi abbatiae Sancti Hieronymi, Roma 1953.

¹¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, ed. R. Weber, R. Gryson, Stuttgart 1994, s. 782.

¹² Dodatek znajduje się również w kodeksie koptyjskim z Mudil (przełom IV i V wieku), por. G. Emmenegger, *Der Text des koptischen Psalters aus al-Mudil. Ein Beitrag zur Textgeschichte der Septuaginta und zur Textkritik koptischer Bibelhandschriften, mit der kritischen Neuausgabe des Papyrus 37 der British Library London (U) und des Papyrus 39 der Leipziger Universitätsbibliothek* (2013), Berlin–New York 2007, s. 171 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 159).

¹³ Por. R. J. V. Hiebert, *The "Syrohexaplaric" Psalter*, Atlanta 1989, s. 202 (Society of Biblical Literature. Septuagint and Cognate Studies, 27). Syro-heksapla nie umieszcza obelusa przy tekście, chociaż zasadniczo idzie za Heksaplą Orygenesesa.

¹⁴ Por. *Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum*, Libreria Editrice Vaticana 1986, s. 885.

1.2. Rz 3, 10–18

Paweł po wprowadzeniu tradycyjnej formuły καθὼς γέγραπται („jak jest napisane”) przytoczył następujący cytat¹⁵:

¹⁰ οὐκ ἔστιν δίκαιος οὐδὲ εἷς,

¹¹ οὐκ ἔστιν ὁ συνίων, οὐκ ἔστιν ὁ ἐκζητῶν τὸν θεόν.

¹² πάντες ἐξέκλιναν ἅμα ἠχρεώθησαν· οὐκ ἔστιν ὁ ποιῶν χρηστότητα, [οὐκ ἔστιν] ἕως ἐνόος.

¹³ τάφος ἀνεωγμένους ὁ λάρυγξ αὐτῶν, ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν, ἰὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν·

¹⁴ ὡν τὸ στόμα ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει,

¹⁵ ὄξεις οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέαι αἷμα,

¹⁶ σύντριμμα καὶ ταλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν,

¹⁷ καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν.

¹⁸ οὐκ ἔστιν φόβος θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν.

Tekst ten jest obecny we wszystkich manuskryptach greckich. Z ważniejszych wariantów warto zauważyć, że w w. 11 niektóre manuskrypty (A, B, G, 81, 1241) opuszczają rodzajnik w ὁ συνίων, a także w ὁ ἐκζητῶν (B, G). W Ps 14, 1 (13, 1 LXX) oba czasowniki występują bez rodzajnika, co mogło wpłynąć na alternatywny wariant. Kodeks B ma ponadto wersję ζητῶν w miejsce ἐκζητῶν. To jednak wydaje się próbą ujednoczenia stylu Pawła, który w 20 miejscach użył formy bez przedrostka. Lektura dłuższa jako *lectio difficilior* wydaje się bliższa oryginałowi¹⁶. Jest ona również zgodna z Ps 14, 1 (13, 1 LXX).

¹⁵ Sposób wprowadzenia cytatu jest typowy dla Listu do Rzymian, καθὼς γέγραπται użyte jest 14 razy na 25 w Nowym Testamencie. Natomiast cytat jest nieco nietypowy, gdyż zazwyczaj Paweł cytuje pojedyncze wersety, por. D. J. Moo, *The Epistle to the Romans*, Grand Rapids–Cambridge 1996, s. 202 (New International Commentary); A. Pitta, *Lettera ai Romani. Nuova versione, introduzione e commento*, Milano 2001, s. 147 (I Libri Biblici. Nuovo Testamento, 6).

¹⁶ Por. S. Stasiak, *List do Rzymian*, Częstochowa 2020, s. 220 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 6).

W w. 12 w kilkunastu rękopisach brakuje rodzajnika w ὁ ποιῶν (A, B, G, K, L, P, 33, 104, 365, 630, 1175, 1241, 1505, 1506, 1739, 1881, 2464). Podobnie jak wyżej, może to wynikać z próby ujednoczenia tekstu Ps 14, 3 (13, 3 LXX), gdzie również nie ma rodzajnika. Podane przez wydawców w nawiasach wyrażenie [οὐκ ἔστιν] zostało opuszczone w B, 6, 424^c, 1739¹⁷. Wyrażenie οὐκ ἔστιν znajduje się w Ps 14, 3 (13, 3 LXX)¹⁸. Chociaż zazwyczaj preferuje się lekcje niezgodną z LXX, wydawcy optowali za dłuższą wersją tekstu zarówno na bazie większości rękopisów, jak i faktu, że krótsza wersja mogła wynikać z opuszczania elementu, który wydawał się zbędny¹⁹.

Ponadto w w. 14 rękopisy B i 33 dodają do rzeczownika τὸ στόμα zaimek αὐτῶν. Ps 14, 3 (13, 3 LXX) nie zawiera zaimka, jednak już Ps 10, 7 (9, 28 LXX), który jest uważany za źródła cytatu u św. Pawła, ma wersję z zaimkiem (οὗ ἄρα ἔστι τὸ στόμα αὐτοῦ). Być może jednak wprowadzenie zaimka wynikało tylko z próby ujednoczenia stylu z poprzednim werselem, gdzie dwukrotnie został użyty ten sam zaimek osobowy²⁰.

3. Analiza zbieżnych wersełów

W celu ułatwienia porównania między Ps 14, 1–3 a Rz 3, 10–12 zestawimy oba teksty w języku greckim w tabeli²¹.

¹⁷ Por. *ad locum* w: *Novum Testamentum Graece*, eds. E. Nestle, B. & K. Aland et al., Stuttgart ²⁷1993; B. & K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, *The Greek New Testament*, Stuttgart ⁴1998; B. M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Stuttgart ²1994, s. 448–449.

¹⁸ Wbrew temu co pisze S. Stasiak, *List do Rzymian*, dz. cyt., s. 220.

¹⁹ Por. B. M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, dz. cyt., s. 448–449.

²⁰ Por. S. Stasiak, *List do Rzymian*, dz. cyt., s. 220.

²¹ Chociaż Ps 53, 1–3 jest prawie identyczny z Ps 14, 1–3, uważa się, że Rz 3, 10–18 nawiązuje do Ps 14. Zarówno użycie słowa χρηστότητα (Rz 3, 12 i Ps 14, 1. 3) zamiast ἀγαθόν (Ps 53, 4), jak i fakt, że Ps 53 nie ma wariantu z dłuższym dodatkiem obecnym w Ps 14, sprawiają, że większość egzegetów wiąże Rz 3, 10–18 z Ps 14; por. C. D. Stanley, *Paul and the Language of Scripture. Citation Technique in the*

Ps 14, 1–3 (13, 1–3 LXX)

¹ εἰς τὸ τέλος ψαλμὸς τῷ Δαυιδ εἶπεν ἄφρων ἐν καρδίᾳ αὐτοῦ οὐκ ἔστιν θεὸς διέφθειραν καὶ ἐβδελύχθησαν ἐν ἐπιτηδεύμασιν οὐκ ἔστιν ποιῶν χρηστότητα οὐκ ἔστιν ἕως ἐνός

² κύριος ἐκ τοῦ οὐρανοῦ διέκλυψεν ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἰδεῖν εἰ ἔστιν συνίων ἢ ἐκζητῶν τὸν θεόν

³ πάντες ἐξέκλιναν ἅμα ἠχρεώθησαν οὐκ ἔστιν ποιῶν χρηστότητα οὐκ ἔστιν ἕως ἐνός
τάφος ἀνεφγγμένος ὁ λάρυγξ αὐτῶν
ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν
ἰὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν
ὦν τὸ στόμα ἀράς καὶ πικρίας γέμει
ὄξει οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέαι αἷμα
σύντριμμα καὶ τλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν
καὶ ὀδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν
οὐκ ἔστιν φόβος θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν

Rz 3, 10–18

¹⁰ καθὼς γέγραπται ὅτι οὐκ ἔστιν δίκαιος οὐδὲ εἷς,

¹¹ οὐκ ἔστιν ὁ συνίων, οὐκ ἔστιν ὁ ἐκζητῶν τὸν θεόν.

¹² πάντες ἐξέκλιναν ἅμα ἠχρεώθησαν· οὐκ ἔστιν ὁ ποιῶν χρηστότητα, [οὐκ ἔστιν] ἕως ἐνός.

¹³ τάφος ἀνεφγγμένος ὁ λάρυγξ αὐτῶν, ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν, ἰὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν·

¹⁴ ὦν τὸ στόμα ἀράς καὶ πικρίας γέμει,

¹⁵ ὄξει οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέαι αἷμα,

¹⁶ σύντριμμα καὶ τλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν,

¹⁷ καὶ ὀδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν.

¹⁸ οὐκ ἔστιν φόβος θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν.

Rz 3, 10 („Nie ma sprawiedliwego, nawet ani jednego”) może być cytatem zarówno Ps 14, 1 jak i Koh 7, 20²². Użycie δίκαιος zamiast ποιῶν χρηστότητα sugeruje, że Paweł wziął tekst z Księgi Koheleta²³. Osobiście stoję po stronie tych, którzy widzą w Rz 3, 10 wolny cytat z Ps 14, 1²⁴.

Pauline Epistles and Contemporary Literature, Cambridge 1992, s. 89, nota 23 (Monograph Series of the Society for New Testament Studies, 74); S. Légasse, *L'Epistola di Paolo ai Romani*, Brescia 2004, s. 179 (Commentari Biblici). Według L. E. Keck'a Paweł cytował Ps 53 (52 LXX), por. *The Function of Rom 3:10–18. Observations and Suggestions*, [w:] *God's Christ and His People. Studies in Honour of Nils Alstrup Dahl*, eds. N. A. Dahl, J. Jervell, W. A. Meeks, Oslo 1977, s. 144.

²² Por. Koh 7, 20: :אִישׁ־אֶחָד־לֹא־יָדָע־אֵת־הָאֱלֹהִים׃ וְכָל־אִישׁ־לִפְנֵי־הָאֱלֹהִים־כַּמְרֹמֵם׃ (LXX: ὅτι ἀνθρώπος οὐκ ἔστιν δίκαιος ἐν τῇ γῆ ὅς ποιήσει ἀγαθὸν καὶ οὐχ ἁμαρτήσεται).

²³ Tak np. Fitzmyer, Hays, Ochsenmeier, Stuhlmacher; por. E. Ochsenmeier, *Mal, souffrance et justice de Die selon Romains 1–3. Etude exégétique et théologique*, Berlin–New York 2007, s. 151 (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, 155).

²⁴ Tak większość egzegetów.

Argumenty są następujące: (a) Paweł nigdy nie zacytował Księgi Koheletha; (b) List do Rzymian 3, 10 jest częścią cytatu, który kończy się w wersie 12, a ponieważ wersety 11–12 odnoszą się do sytuacji opisanej w Ps 14, 2–3, wydaje się rozsądne, że werset 10 cytuje Ps 13, 1; (c) użycie *δίκαιος* tłumaczy się jako zmianę wynikającą z perspektywy teologicznej Listu do Rzymian²⁵. Paweł chciał pokazać, że tylko Bóg jest sprawiedliwy, podczas gdy wszyscy ludzie są usprawiedliwieni na podstawie wiary w Jezusa Chrystusa (por. Rz 3, 21–26). Ponadto należy zauważyć, że Paweł nie wspominał w Rz 3, 10 o figurze głupiego z Ps 14, 1, o zaparciu się Boga i ogólnym opisie zepsucia. Pominięcie tych elementów może wynikać zarówno z precyzyjnego celu cytatu (wykazanie jedynie uniwersalności korupcji), jak i ze względów retorycznych (skuteczniejsze jest rozpoczęcie od krótkiego i zwięzłego cytatu)²⁶.

Swobodny sposób cytowania Psalmu 14 jest również zauważony w następnym wersecie (Rz 3, 11). Paweł pominął wizję Boga ukazującego się z nieba (Ps 14, 2) i podjął motyw mędrca, który szuka Boga. O tym, że takiego człowieka szuka Bóg, świadczy w. 2, a o tym, że Boże poszukiwanie jest daremne: nie ma bowiem takiego, który by czynił dobro – w. 3. Tak więc Rz 3, 11 nie tylko jest swobodnym lub częściowym cytatem z Ps 13, 2, lecz także przywołaniem motywu obecnego w Ps 14, 2–3.

Tekst Rz 3, 12–18 jest identyczny z Ps 14, 3 (13, 3 LXX). Wydaje się więc, że to po prostu dokładny cytat z psalmu. Jednak, biorąc pod uwagę, że tego tekstu nie ma w jednym fragmencie Biblii hebrajskiej, zwróćmy uwagę na to, skąd mógł zostać wzięty.

Werset 13a („Groblem otwartym jest ich gardło, językiem swoim knują zdradę”) jest identyczny z Ps 5, 10 LXX.

²⁵ Por. A. Pitta, *Lettera ai Romani*, dz. cyt., s. 147; C. D. Stanley, *Paul and the Language of Scripture*, dz. cyt., s. 90; R. Penna, *Lettera ai Romani. I. Rm 1–5*, Bologna 2004, s. 294 (*Studia Orientalia Christiana*, 6).

²⁶ Por. R. H. Bell, *No One Seeks for God. An Exegetical and Theological Study of Romans 1.18–3.20*, Tübingen 1998, s. 217 (*Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament*, 106); C. D. Stanley, *Paul and the Language of Scripture*, dz. cyt., s. 89–90.

Rz 3, 13a: τάφος ἀνεωγμένος ὁ λάρυγξ αὐτῶν, ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν

Ps 5, 10 LXX: τάφος ἀνεωγμένος ὁ λάρυγξ αὐτῶν ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν

Wersja hebrajska Ps 5, 10 (קִבְרֵי־פִתּוּחַ גְרוֹנִים לְשׁוֹנִים יְחִלְיוּן;) jest identyczna z wariantem obecnym w 2 Mss hebrajskich.

Werset 13b („jad żmijowy pod ich wargami”) jest identyczny z Ps 140, 4.

Rz 3, 13b: ἰὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν

Ps 139, 4 LXX: ἰὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν

Wersja hebrajska Ps 140, 4 (שֵׁפֶטֶימִי חִמַּת עֲבָשׁוּב תַחַת) różni się od wariantu Ps 14, 3 obecnego w 2 Mss hebrajskich tym, że zamiast ימִיפֶטֶשׁ („ich wargami”) ma לְשׁוֹנָי („ich językami”).

Werset 14 („ich usta pełne są przekleństwa i goryczy”) jest najbardziej podobny do Ps 10, 7 (9, 28 LXX).

Rz 3, 14: ὧν τὸ στόμα ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει

Ps 9, 28 LXX: οὗ ἀρᾶς τὸ στόμα αὐτοῦ γέμει καὶ πικρίας

Zmieniona została liczba zaimków z pojedynczej na mnogą, ponieważ psalm mówił o bezbożnym w liczbie pojedynczej, natomiast Paweł mówił o zepsuciu wszystkich ludzi. Zmiana szyku z ἀρᾶς τὸ στόμα αὐτοῦ γέμει καὶ πικρίας na ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει wydaje się zabiegiem ulepszającym tekst grecki. Tekst hebrajski Ps 10, 7 (אֵלֶּה פִּיהוּ מְלֵא וּמְרִמּוֹת) różni się od wariantu Ps 14, 3 obecnego w 2 Mss hebrajskich tym, że na początku dodano zaimek względny וְשֶׁר, zmieniono liczbę pojedynczą פִּיהוּ („jego usta”) na mnogą פִּיהֶם („ich usta”), a także liczbę mnogą וּמְרִמּוֹת („i zdrad”) na liczbę pojedynczą מְרִמָּה („i zdrady”). Wszystkie te zmiany są prawdopodobnie motywowane tendencją do uzgodnienia z tekstem greckim wersetu. Natomiast wybór hebrajskiego słowa מְרִמָּה („i zdrada”) jako tłumaczenia greckiego καὶ πικρίας („i gorycz”) wynika z wierności słownictwu tekstu hebrajskiego Ps 10.

W innych miejscach πικρίας tłumaczy bowiem zazwyczaj ideę gorzkości (מֵרָרַת – Pwt 32, 32; מִמְרָרִים – Hb 9, 18; מְרָרִים – Lm 3, 15).

Werset 15 („ich nogi szybkie do rozlewu krwi”) podobny jest zarówno do Iz 59, 7a, jak i do Prz 1, 16²⁷.

Rz 3, 15: ὁξεῖς οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέαι αἷμα

Prz 1, 16: οἱ γὰρ πόδες αὐτῶν εἰς κακίαν τρέχουσιν καὶ ταχίνοι τοῦ ἐκχέαι αἷμα
(gdyż nogi ich pędzą do zbrodni, śpieszno im, bo krew chcą wytoczyć)

Iz 59, 7a: οἱ δὲ πόδες αὐτῶν ἐπὶ πονηρίαν τρέχουσιν ταχίνοι ἐκχέαι αἷμα
(Nogi ich biegną do zbrodni, śpieszą się do rozlania krwi niewinnej)

Cytat nie jest dokładny, chociaż oddaje treść wersetów. Skrócenie może wynikać z celów retorycznych. Natomiast nie wiadomo, czym podyktowana była zmiana ταχίνοι na ὁξεῖς. Oba słowa mają podobne znaczenie. Paweł użył ὁξύς tylko tutaj, a ταχίνος czy ταχύς nie użył wcale²⁸. Być może korzystał on z *Vorlage* mającej innych tekst niż LXX²⁹.

Tekst hebrajski Iz 59, 7a (רָגְלֵיהֶם לָרַע וַיִּמְהָרוּ לְשֹׁפֵךְ דָּם נָקִי) oraz Prz 1, 16 (רָגְלֵיהֶם לָרַע וַיִּמְהָרוּ לְשֹׁפֵךְ דָּם) różni się od wariantu Ps 14, 3 obecnego w 2 Mss hebrajskich użyciem czasownika יָרָצוּ/יָרָצוּ zamiast קָלוּ.

Werset 16 („zagłada i nędza są na ich drogach”) jest dokładnym cytatem z Iz 59, 7b.

Rz 3, 16: σύντριμμα καὶ τάλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν

Iz 59, 7b: σύντριμμα καὶ τάλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν

²⁷ Według Rahlfsa ten fragment cytatu pochodzi z Iz 59, 7, por. A. Rahlfs, *Psalmi cum Odis*, dz. cyt., s. 96. Dziś raczej uważa się, że to cytat złożony z Iz 59, 7–8 i Prz 1, 16 – por. R. Penna, *Lettera ai Romani*, dz. cyt., s. 217; J. A. Fitzmyer, *Lettera ai Romani. Commentario critico-teologico*, Casale Monferrato 1999, s. 402.

²⁸ W LXX ὁξύς użyty jest 19 razy. Natomiast ταχίνος oprócz Prz 1, 16 i Iz 59, 7 występuje w LXX również w Mdr 13, 2; Syr 11, 22; 18, 26; Hab 1, 6.

²⁹ Por. M. Pulkkinen, *Paul's Use of Psalms Quotations, Allusions, and Psalm Clusters in Romans and First Corinthians*, Helsinki 2020, s. 116, <http://hdl.handle.net/10138/314147>.

Natomiast tekst hebrajski Iz 59, 7b (אָן שׁד וְשֶׁבֶר בְּמִסְלוֹתֵם) różni się każdym słowem z wariantem hebrajskim Ps 14, 3 (מִזֶּל רַע וּפְנֵעַ רַע בְּדָרְךָ) (כִּי־הָיָה). Sens obu wersji jest podobny, natomiast nie wiadomo, dlaczego skryba (autor) wariantu nie wziął tekstu z Iz 59, 7b, skoro miał gotowe tłumaczenie.

Werset 17 („droga pokoju jest im nie znana”) jest prawie identyczny z Iz 59, 8.

Rz 3, 17: καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν.

Iz 59, 8a: καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ οἶδασιν.

Nie jest znana motywacja zmiany czasownika οἶδα na γινώσκω oraz czasu z perfektem na aoryst. Tym bardziej, że Paweł w Liście do Rzymian użył γινώσκω 9 razy, a οἶδα 16 razy. Być może jednak korzystał z *Vorlage* mającej innych tekst niż LXX³⁰. Tekst hebrajski Iz 59, 8a (וְדַרְךְ לֹא יָדָעוּ) jest identyczny z tekstem wariantu hebrajskiego w Ps 14, 3.

Werset 18 („bojaźni Bożej nie ma przed ich oczami”) jest prawie identyczny z Ps 36, 2.

Rz 3, 18: οὐκ ἔστιν φόβος θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν.

Ps 36, 2 (35, 2 LXX): οὐκ ἔστιν φόβος θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ.

Zmiana zaimka z liczby pojedynczej (αὐτοῦ) na mnogą (αὐτῶν) poddyktowana jest takimi samymi względami jak w w. 14. Tekst hebrajski Ps 36, 2 (אֵין־פֶּחַד אֱלֹהִים לְנֶגְדַ עֵינֶיהֶם) różni się od tekstu wariantu hebrajskiego w Ps 14, 3 tylko w tej samej kwestii co tekst grecki. Zamiast liczby pojedynczej (עֵינֵי) mamy liczbę mnogą (עֵינֶיהֶם). W obu wersjach odpowiada ona podmiotowi, którego dotyczy.

³⁰ Por. M. Pulkkinen, *Paul's Use Of Psalms Quotations*, dz. cyt., s. 117.

4. Hipotezy zależności tekstów

Na podstawie powyższych danych i analiz można postawić kilka hipotez dotyczących tekstu Rz 3, 10–18 i Ps 14, 1–3 (13, 1–3 LXX).

(a) Paweł zacytował psalm, dlatego jego tekst jest najbardziej powiązany z grecką wersją Ps 14, 1–3 (Ps 13, 1–3 LXX). Tego zdania byli m.in. Ambrozjaster i Pelagiusz. Ambrozjaster zwrócił uwagę, że Paweł ukazał, że wszyscy są winni i „przytoczył na potwierdzenie tego proroczą zapowiedź z psalmu trzynastego”³¹. Pelagiusz cały cytat uważał za cytat psalmu³². W tej wersji hipotezy mamy dwa warianty. Według pierwszego uzupełnienie zostało dokonane przez jednego ze skrybów na poziomie transmisji LXX. Uczony w Piśmie, dobrze znając inne teksty biblijne, dodał refleksje na temat przewrotnego postępowania ludzi, które można znaleźć w innych fragmentach Pisma Świętego. Dodatek ten został dokonany w stosunkowo późnym okresie, więc nie można go znaleźć we wszystkich greckich manuskryptach. W tym przypadku autor Listu do Rzymian znał grecki tekst psalmu według dłuższej wersji. W drugim wariantcie Paweł zacytował psalm, który był znany również w wersji hebrajskiej. Potem psalm ten został usunięty z hebrajskich manuskryptów. Dlaczego? Nie wiemy, chociaż jedną z hipotez, które zna historia, jest ta, że tekst ten został usunięty przez Żydów, aby pozbawić Pawła argumentu skrypturystycznego. Pozostały z oryginału tylko dwa manuskrypty³³. Dziś drugi wariant tej hipotezy jest powszechnie odrzucony³⁴.

³¹ Por. Ambrozjaster, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, Kraków 2000, s. 59.

³² Por. Pelagiusz, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, Kraków 1999, s. 200–201.

³³ Por. A. Calmet, *Commentaire littéral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament. Les Psaumes I*, Paris 1734, s. 129–130; J. P. Migne et al., *Scripturae Sacrae Cursus Completus. In Job et in Psalmos commentaria*, Paris 1839, s. 1365.

³⁴ Nawet, jeśli ta hipoteza wydaje się dzisiaj co najmniej naiwna, to jednak pozostaje problem, w jaki sposób hebrajskie manuskrypty przekazują tekst dodatku, skoro został on dodany przez chrześcijan do tekstu greckiego. Ponieważ oba manuskrypty pochodzą z późnego okresu (wieki XIV i XVI), jedynym rozsądnym rozwiązaniem wydaje się to, że Żydzi (Żyd?) nawrócili się na chrześcijaństwo – lub chrześcijanie, którzy dobrze znali hebrajski, wprowadzili ten dodatek do tekstu hebrajskiego, aby zharmonizować go z oficjalnym tekstem Kościoła.

(b) Paweł nie cytował psalmu, ale skorzystał ze znanego już zbioru cytatów i dołączył go do Rz 3, 12. Zatem w. 13–18 byłyby kateną cytatów zaczerpniętą z nieznanego źródła. W historii badań zadawano sobie pytanie, czy Paweł korzystał z już istniejącego florilegium (tzw. świadectw), czy też to on składał poszczególne elementy w określonym celu³⁵. Osobiście jednak widziałbym w Rz 3, 12–18 bardziej tekst Pawłowy niż fragment istniejącego już *testimonia*³⁶.

(c) Tekst dodatku, który znajdujemy w Ps 14, 3, został zaczerpnięty z Rz 3, 13–18, a nie na odwrót³⁷. Święty Paweł, cytując Ps 14, 1–3 (Rz 3, 10–12), opisał szczegółowo (retorycznie?) zepsucie ludzkości i posłużył się przy tym różnymi fragmentami biblijnymi, aby uwypuklić silniejszy kontrast między czasem grzechu a czasem łaski (por. Rz 3, 21)³⁸. Następnie chrześcijańscy uczeni w Piśmie, przekazując grecki tekst

³⁵ Streszczenie opinii na ten temat por. E. Ochsenmeier, *Mal, souffrance et justice de Dieu selon Romains* 1–3, s. 195–200. Za przedchrześcijańskim pochodzeniem takiej kateny optowali m.in. F. Wilk, *Die Bedeutung des Jesajabuches für Paulus*, Göttingen 1998, s. 9–10; M. C. Albl, 'And Scripture Cannot Be Broken'. *The Form and Function of the Early Testimonia Collections*, Leiden 1999, s. 175 (Supplements to Novum Testamentum, 96).

³⁶ Podobnego zdania są: M. A. Seifrid, *Romans*, [w:] *Commentary on the New Testament use of the Old Testament*, Grand Rapids–Nottingham 2007, s. 616; M. Pulkkinen, *Paul's Use Of Psalms Quotations*, dz. cyt., s. 107. Inaczej widzi m.in. J. A. Fitzmyer, *Lettera ai Romani*, dz. cyt., s. 399–400 czy U. Rösen-Weinhold, *Der Septuagintapsalter im Neuen Testament. Eine textgeschichtliche Untersuchung*, Neukirchener–Vluyt 2004, s. 153.

³⁷ Por. Beda Venerabilis, *Expositio Actuum Apostolorum in Bedae opera. Pars II. Opera exegetica*, 4. *Expositio Actuum Apostolorum. Retractatio in Actus Apostolorum. Nomina regionum atque locorum de Actibus Apostolorum. In epistolas VII catholicas*, ed. M. L. W. Laistner, Turnholt 1983, s. 13 (*Corpus Christianorum, Series Latina*, 121); A. Padovani, *I salmi secondo l'Ebraico e la Vulgata*, Cremona 1905, s. 110, nota 3; *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare zum griechischen Alten Testament. II. Psalmen bis Daniel*, dz. cyt., s. 1528.

³⁸ Hieronim przypisał dodatek Pawłowi: „Queritur ergo quomodo apostolus hoc usus sit testimonio in epistula quam ad Romanos scripsit. Respondebimus apostolum de Deuteoronomio, Psalterium, et ceteris scripturarum locis hoc testimonium texuisse”, por. Hieronymus, *Commentarioli in Psalmos*. 3.1, ed. G. Morin, Denée 1895, s. 24–25.

Starego i Nowego Testamentu i interpretując cały Rz 3, 10–18 jako cytat z Psalmu, dodali ten tekst do Księgi Psalmów³⁹. Co więcej, spostrzeżenie, że tekst Rz 3, 10–12 nie jest dokładnym cytatem z Psalmu, podczas gdy Rz 3, 13–18 jest, można by wytłumaczyć tym, że to chrześcijańscy uczeni w Piśmie dbali o zgodność obu tekstów, a nie autor Listu do Rzymian, który skupił się raczej na idei zepsucia. Widocznie nie zrozumieli, że to nie cytat z psalmu, a kompilacja tekstów, za co byli skrytykowani już m.in. przez Hieronima i Bedę⁴⁰. Dodatek musiał zostać dokonany stosunkowo późno, ale przed 160 rokiem po Chrystusie, skoro był znany przez Justyna⁴¹, a jego zasięg geograficzny musiał również być dość ograniczony, skoro nie znalazł poparcia we wszystkich starożytnych wersjach⁴². Ponadto fakt, że grecki tekst dodatku został przekazany bez znaczących zmian, również potwierdza późne datowanie fragmentu.

³⁹ Za hipotezę, że to chrześcijanie dodali Rz 3, 13–18 intencjonalnie do Ps 14, 13, opowiedzieli się m.in. B. Duhm, *Die Psalmen*, Freiburg im Breisgau–Leipzig–Tübingen 1899, s. 40; S. Minocchi, *I Salmi tradotti dal testo originale e commentati*, Roma 1905, s. 36, nota 3; A. Rahlfs, *Psalmi cum Odis*, dz. cyt., s. 30–31. E. Pöschel, *Le Psautier. Notes critiques. I. Psaumes 1–75*, Lyon 1949, s. 62. Natomiast Ishodad di Merv (IX wiek) twierdził, że dodatek powstał na skutek błędu skryby, por. Ishodad de Merv, *Commentaire d'Iso'dad de Merv sur l'Ancien Testament. VI. Psaumes*, éd. C. Van den Eynde, Leuven 1981, s. 38 (*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, 433).

⁴⁰ Por. M. Meiser, *Psalmzitate im Neuen Testament. Überlegungen zur Textkritik*, [w:] *Editing the Greek Psalter*, Hrsg. F. Albrecht, R. G. Kratz, Göttingen 2024, s. 486.

⁴¹ Por. R. Holmes, J. Parsons, *Vetus Testamentum graecum, ad locum*. Justyn napisał tak: „Woła On: «Stali się oni zupełnie nieużyteczni, nie ma rozumnego, nawet ni jednego. Językiem swoim knują zdradę, ich gardło jest grobem otwartym, jad zmiłowy pod ich wargami, zagłada i nędza są na ich drogach, droga pokoju jest im nieznaną», por. *Dialog z Żydem Tryfonem*, 27.3, oprac. J. Bryłowski, <http://jednoczmysie.pl/wp-content/uploads/2013/02/Justyn-M%C4%99czennik-Dialog-z-Zydem-Tryfonem.pdf>.

⁴² Rahlfs opisał zasięg dodatku w następujący sposób: „Dieser Zusatz findet sich im unterägypt., oberägypt. und abendländ. Texte; er ist auch von Origenes beibehalten und nur obelisiert, daher auch in der Vulgata, deren Psalter eine Übersetzung des hexaplarischen LXX-Textes ist noch zu finden; nur Lukian hat ihn ganz auszumerzen gewagt, und so findet er sich in dem offiziellen Texte der

To nie przeszkadzało, że wielu starożytnych komentatorów traktowało poszerzony tekst Ps 14 jako autentyczny. Cytowali czy komentowali go m.in. Diodor z Tarsu, Cyryl Jerozolimski, Didymus, Teodor z Mopswe-stii, Augustyn⁴³.

Zakończenie

Przez wieki w wersjach antycznych i komentarzach traktowano Rz 3, 10–18 jako cytat z Psalmu 14 (13 LXX). Biorąc pod uwagę, że najprawdopodobniej to Paweł jest autorem kompilacji tego cytatu, można powiedzieć, że dzięki temu nie tylko Pismo miało wpływ na jego listy, lecz także jego listy miały wpływ na Pismo. Fakt, że wpływ ten należy już do przeszłości i że cytat sam w sobie nie był oryginalną myślą św. Pawła, tylko wyborem fragmentów Starego Testamentu, minimalizuje doniosłość tego fenomenu. Mimo wszystko pozostanie świadectwem często zawiłych losów, którym przyszło przejść biblijnym tekstom.

Abstrakt

Paweł w Psalmach? Rz 3, 10–18 a Ps 14

Celem niniejszego rozdziału jest analiza zbieżnych tekstów między Ps 14, 1–3 i Rz 3, 10–18, zwłaszcza fragmentu Listu św. Pawła, który najprawdopodobniej znalazł się w psalmach z powodu błędu kopistów. Autor rozpoczyna od krytyki tekstualnej obu fragmentów, by przejść do szczegółowej analizy zbieżnych fragmentów. Na koniec przedstawia możliwe hipotezy tłumaczące związek między oboma fragmentami.

Słowa kluczowe: św. Paweł, List do Rzymian, Psalm, krytyka tekstu

griech. Kirche nicht, aber die syr. Übersetzung des hat ihn trotzdem beibehalten, vermutlich weil er sehr volkstümlich war”, por. A. Rahlfs, *Psalmi cum Odis*, dz. cyt., s. 30–31.

⁴³ Por. M. Meiser, *Psalmzitate im Neuen Testament*, dz. cyt., s. 486.

Abstract

Paul in the Psalms? Rom 3:10–18 and Ps 14

The purpose of this chapter is to analyze the convergent texts between Ps 14:1–3 and Romans 3:10–18, focusing particularly on the passage from the Letter of St. Paul, which most likely found its way into the psalm due to a copyist's error. The author begins with a textual criticism of both passages, followed by a detailed analysis of the overlapping content. Finally, the chapter presents potential hypotheses to explain the relationship between these two fragments.

Keywords: Paul the Apostle, Epistle to the Romans, Psalms, textual criticism

Bibliografia

- Aland B., Karavidopoulos J., Martini C. M., Metzger B. M., *The Greek New Testament*, Stuttgart 1998.
- Ambrozjaster, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, Kraków 2000.
- Beda Venerabilis, *Expositio Actuum Apostolorum in Bedae opera. Pars II. Opera exegetica. 4. Expositio Actuum Apostolorum. Retractatio in Actus Apostolorum. Nomina regionum atque locorum de Actibus Apostolorum. In epistolas VII catholicas*, ed. M. L. W. Laistner, Turnholt 1983 (Corpus Christianorum. Series Latina, 121).
- Bell R. H., *No One Seeks for God. An Exegetical and Theological Study of Romans 1.18–3.20*, Tübingen 1998 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 106).
- Biblia Sacra iuxta latinam Vulgatam versionem ad codicum fidem. 10. Liber Psalmorum ex recensione Sancti Hieronymi cum praefationibus et epistula ad Sunniam et Frete-lam*, cura et studio Monachi abbatiae Sancti Hieronymi, Roma 1953.
- Calmet A., *Commentaire littéral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament. Les Psaumes I*, Paris 1734.
- De Sainte-Marie H., *Sancti Hieronymi psalterium iuxta Hebraeos. Édition critique*, Roma 1954 (Collectanea Biblica Latina, 11).
- Duhm B., *Die Psalmen*, Freiburg im Breisgau–Leipzig–Tübingen 1899.
- Emmenegger G., *Der Text des koptischen Psalters aus al-Mudil. Ein Beitrag zur Textgeschichte der Septuaginta und zur Textkritik koptischer Bibelhandschriften, mit der kritischen Neuausgabe des Papyrus 37 der British Library London (U) und des Papyrus 39 der Leipziger Universitätsbibliothek* (2013), Berlin–New York 2007 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 159).
- Fitzmyer J. A., *Lettera ai Romani. Commentario critico-teologico*, Casale Monferrato 1999.

- Hiebert R. J. V., *The "Syrohexaplaric" Psalter*, Atlanta 1989 (Society of Biblical Literature. Septuagint and Cognate Studies, 27).
- Hieronymus, *Commentarioli in Psalmos*. 3.1, ed. G. Morin, Denée 1895.
- Hieronymus, *Commentariorum in Esaiam libri XII–XVII*, [w:] *Esaiam parvula adbre-
viatione*, ed. G. Morin, Turnholt 1963 (Corpus Christianorum. Series Latina, 73A).
- Holmes R., Parsons J., *Vetus Testamentum graecum cum variis lectionibus. Psalmoi*, London 1823.
- Ishodad de Merv, *Commentaire d'Isódad de Merv sur l'Ancien Testament*. VI. *Psaumes*, éd. C. Van den Eynde, Leuven 1981 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 433).
- Justyn, *Dialog z Żydem Tryfonem*, opr. J. Brylowski, <http://jednoczmysie.pl/wp-content/uploads/2013/02/Justyn-M%C4%99czennik-Dialog-z-Zydem-Tryfonem.pdf> (10.12.2024).
- Keck L. E., *The Function of Rom 3: 10–18. Observations and Suggestions*, [w:] *God's Christ and His People. Studies in Honour of Nils Alstrup Dahl*, eds. N. A. Dahl, J. Jervell, W. A. Meeks, Oslo 1977.
- Légasse S., *L'Epistola di Paolo ai Romani*, Brescia 2004 (Commentari Biblici).
- Meiser M., *Psalmzitate im Neuen Testament. Überlegungen zur Textkritik*, [w:] *Editing the Greek Psalter*, Hrsg. F. Albrecht, R. G. Kratz, Göttingen 2024.
- Metzger B. M., *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Stuttgart ²1994.
- Migne J. P. [et al.], *Scripturae Sacrae Cursus Completus. In Job et in Psalmos commen-
taria*, Paris 1839.
- Minocchi S., *I Salmi tradotti dal testo originale e commentati*, Roma 1905.
- Moo D. J., *The Epistle to the Romans*, Grand Rapids–Cambridge 1996 (New Interna-
tional Commentary).
- Novum Testamentum Graece*, eds. E. Nestle, B. & K. Aland et al., Stuttgart ²⁷1993.
- Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum*, Libreria Editrice Vaticana 1986.
- Ochsenmeier E., *Mal, souffrance et justice de Die selon Romains 1–3. Etude exégétique
et théologique*, Berlin–New York 2007 (Beihefte zur Zeitschrift für die neutesta-
mentliche Wissenschaft, 155).
- Padovani A., *I salmi secondo l'Ebraico e la Vulgata*, Cremona 1905.
- Pelagiusz, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, Kraków 1999.
- Penna R., *Lettera ai Romani. I. Rm 1–5*, Bologna 2004 (Studium Oecumenicum Com-
mentarii, 6).
- Pitta A., *Lettera ai Romani. Nuova versione, introduzione e commento*, Milano 2001
(I Libri Biblici. Nuovo Testamento, 6).
- Podechard E., *Le Psautier. Notes critiques. I. Psaumes 1–75*, Lyon 1949.
- Pulkkinen M., "There is no one righteous": *Paul's Use of Psalms in Romans 3*, [w:] *Func-
tions of Psalms and Prayers in the Late Second Temple Period*, eds. M. S. Pajunen,
J. Penner, Berlin–Boston 2017, s. 384–409.
- Pulkkinen M., *Paul's Use of Psalms Quotations, Allusions, and Psalm Clusters in Romans
and First Corinthians*, Helsinki 2020, <http://hdl.handle.net/10138/314147>.

- Rahlfs A., *Psalmi cum Odis*, Göttingen 1931 (Septuaginta. Societatis Scientiarum Gottingensis, 10).
- Rüsen-Weinhold U., *Der Septuagintapsalter im Neuen Testament. Eine textgeschichtliche Untersuchung*, Neukirchener-Vluyn 2004.
- Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare zum griechischen Alten Testament. II. Psalmen bis Daniel*, Hrsg. M. Karrer, W. Kraus, Stuttgart 2011.
- Seifrid M. A., *Romans*, [w:] *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, eds. G. K. Beale, D. A. Carson, Grand Rapids–Nottingham 2007.
- Stanley C. D., *Paul and the Language of Scripture. Citation Technique in the Pauline Epistles and Contemporary Literature*, Cambridge 1992 (Monograph Series of the Society for New Testament Studies, 74).
- Stasiak S., *List do Rzymian*, Częstochowa 2020.
- Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, ed. R. Weber, R. Gryson, Stuttgart 1994.
- Węgrzyniak W., *Lo stolto ateo. Studio dei Salmi 14 e 53*, Lublin 2014 (Studia Biblica Lublinensia, 10).